

EIŽ PROGRAM DODJELE STIPENDIJA
POTPORA ZA ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD

**FEMINISTIČKA ODGOVORNOST U MIGRACIJSKOJ PRAVDI:
PROMIŠLJANJE NARODNIH TRIBUNALA KAO PEDAGOGIJE
OTPORA**

Emina Bužinkić

Biografija

Dr. sc. Emina Bužinkić je istraživačica, aktivistkinja i autorica radova koji nastaju na sjecištima migracija, obrazovanja, rase, transnacionalnih solidarnosti i feminističke prakse. Njezin rad kritički propituje rigidnost migracijskih i graničnih režima, ksenorasizam, etnonacionalizam, okupacije i kolonijalne strukture. Emina koristi kritičke kvalitativne metodologije, uključujući narativna istraživanja, pripovijedanje, feminističke etnografije i kritičku analizu diskursa, te surađuje s rasijaliziranim i marginaliziranim zajednicama i zalaže se za njihova prava.

Svojim djelovanjem istražuje puteve ka epistemološkoj pravdi kroz društveno odgovorno istraživanje i angažman. Iznova definirajući i aktivno prakticirajući pravdu u migracijskim procesima, Emina sudjeluje u organiziranju društvenih pokreta i narodnih tribunala. Jedna je od pokretačica i aktivna članica Inicijative za slobodnu Palestinu (ISP) u Hrvatskoj. Članica je uredničkog kolektiva časopisa *AGITATE! – Unsettling Knowledges* te programskog odbora festivala Grounded Festival. Objavljuje u domaćim i međunarodnim časopisima, baveći se temama kritičkih studija migracija i granica, kritičkih studija rase, javne antropologije, obrazovne pravde i transnacionalnog feminizma.

Doktorirala je kritičke obrazovne, kulturne, feminističke i studije ljudskih prava na Sveučilištu Minnesota u SAD-u. Trenutno završava postdoktorsko istraživanje u Institutu za razvoj i međunarodne odnose.

Sažetak

Moje je istraživanje putovanje u srž feminističkih metodologija i etike u potrazi za tzv. alternativnom pravdom, u okviru kojega ta načela pratim kroz prizmu Ženskog suda iz 2015. – regionalnog modela čiji je cilj simboličko ostvarenje pravde u doba kada nekažnjivost ratnih zločina i drugih teških kršenja ljudskih prava još uvijek predstavlja golem problem. U središtu moga interesa prvenstveno je istraživanje metodoloških i etičkih kompleksnosti na kojima se ovi regionalni modeli traženja odgovornosti temelje, uz osobitu posvećenost pitanjima pripreme svjedoka za javna slušanja, njihove sigurnosti te transformativnog učinka takvih svjedočenja na širi kontekst pokreta usmjerenih postizanju socijalne pravde. Ovaj je rad pokušaj pedagoškog usmjeravanja i svojevrstan vodič u nastanku namijenjen mojim suputnicama i suputnicima na putu stvaranja Transbalkanskog tribunala za pravdu – inspiriranog lokalnom, dekolonijalnom i transnacionalnom feminističkom praksom kao gradivnim elementom migracijske i socijalne pravde.

Ključne riječi: feministička odgovornost, feministička etika i briga, narodni tribunal, javno slušanje, pedagogija otpora, Transbalkanski tribunal za pravdu

Doprinos pedagogiji javnih slušanja, rasprava i akcija protiv strukturnog nasilja i zločina nad migrantima: prema Transbalkanskom¹ narodnom tribunalu

„Feministička etika mi nalaže da uvijek imam na umu odakle dolazim, iz koje emotivne, moralne i političke točke se obraćam.“

Zajović, S. (2007). str. 47. U Zajović i Uremović. (2014). *Feministička etika odgovornosti. Čitanka za feministički diskusioni kružok.*

Abdeljalil Daraibou, Nada Šimunić, Nihad Suljić i Caroline Norton svjedočili su 23. rujna 2024. na javnom slušanju Transbalkanskog tribunala za pravdu u izgradnji, posvećenom propitivanju politika smrti i nestanaka migranata. Susret pod nazivom *Towards Establishing the Transbalkan People's Tribunal: Pedagogies of People's Deliberation on Structural Violence and Migrant Atrocities* (Ususret osnivanju Transbalkanskog narodnog tribunala: Pedagogije javne rasprave i akcije protiv strukturnog nasilja i zločinima nad migrantima) održan je kao završni dio seminara pod nazivom *Tracemaking Border Deaths between Erasure and CoMemoration* (Tragovi smrti na granicama, od brisanja do komemoracije) u organizaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku i Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu.

Seminar se bavio „pitanjima odnosa između nasilja i tragova s jedne strane te afekata, znanja, umjetnosti i socijalne pravde s druge strane“, uz osobit naglasak na „ostavljanju tragova o stradanjima na granicama i komemoraciji stradalih“. Cilj je seminara bio stvoriti prostor za razmjenu znanja, utjelovljene prakse te za kolektivno promišljanje alternativnih imaginarija i mogućih budućih smjerova direktne akcije (Hameršak & Horvatinčić, 2024, [internetska stranica](#)).

¹ Pojam „transbalkanski“ bio je predmetom različitih prijedloga za pravopisnim promjenama – prijedlozima da se „trans“ i „balkanski“ razdvoje, ili da se „balkanski“ piše velikim početnim slovom kako bi se uskladilo sa standardnim pisanjem imena Balkan. Međutim, *Transbalkanska solidarnost*, regionalni kolektiv koji stoji iza inicijative tribunala, ciljano je odabrao formulaciju „transbalkanski“ kao čin političkog otpora. Ovim jezičnim izborom nastojimo destabilizirati etničko-nacionalističke kategorije i granice, koristeći sam jezik kao alat da se suprotstavimo hegemonističkim narativima i iznova osmislimo solidarnost koja nadilazi granice.

Nakon prezentacije istraživačkih projekata koji su obuhvatili brojne teme – od dokumentiranja smrti i traganja za nestalima, preko izrade baza podataka i organiziranja komemoracija do promišljanja o postojećim i mogućim političkim imaginarijima, na završnoj su se dionici seminara čuli glasovi stvarnih svjedoka koji su u javnim svjedočenjima podijelili svoja iskustva. Živote tih ljudi na ovaj su ili onaj način zauvijek obilježila migrantska putovanja: neki su od njih osobno bili izloženi opasnosti pogibije ili nestanka ili su svjedočili gubitku svojih najmilijih ili suputnika koje su upoznali putem; drugi su silom prilika sudjelovali u spašavanjima, identifikaciji, repatrijaciji, pokopu ili odavanju spomena stradalima. Njihova su svjedočanstva zajednički dočarala svu težinu putovanja obilježenih gubitkom kao i napore mučnih svjedočenja o njima.

Susret je – u skladu sa translokalnim karakterom samog događanja – održan u hibridnom formatu, a četvero svjedoka iz Maroka, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Grčke pridružilo se putem video veze. Iako se većina sudionika na javnom slušanju okupila uživo, nekolicina ih se uključila i na daljinu, premošćujući svojom prisutnošću geografske i druge udaljenosti. Na sjednici se moglo čuti mnoštvo jezika – od raznih varijacija engleskog do materinjih jezika samih sudionika i sudionica, uz određenu pomoć alata prijevodne tehnologije koja se pokazala prilično nedostatnom.

Svjedočanstva

Abdeljalil Daraibou, 33-godišnjak iz južnog Maroka, nosi tjelesne i nevidljive ožiljke električnog požara koji je 2014. izbio u zatvorskoj ćeliji na hrvatsko-srpskoj granici, kamo je smješten nakon uhićenja zbog „ilegalnog“ prelaska granice. Dvojica njegovih suputnika – vršnjaka iz njegovog sela – izgorjela su pred njegovim očima. Abdeljalil je preživio, ali s teškim tjelesnim ozljedama i privremenim gubitkom pamćenja. Mjesecima je, pod stalnim nadzorom policije, bio na liječenju u bolnicama diljem Hrvatske i Slovenije. U Hrvatskoj je proveo četiri teške i neizvjesne godine, tijekom kojih su ga premještali iz prihvatnih centara za strance, preko prihvatilišta za tražitelje azila do ustanova za privremeni smještaj u kriznim situacijama. Tijekom tog razdoblja bila su mu uskraćena prava na slobodno kretanje, azil, boravak iz humanitarnih razloga te na odgovarajuću zdravstvenu i psihološku skrb.

Putevi su nam se sreli nekih godinu dana nakon što je krenuo na put preživljavanja, u vrijeme dok sam radila u Centru za mirovne studije. Abdeljalil je 2018. godine neočekivano deportiran u Maroko, a priču o tome zabilježila sam s njim tijekom posjeta Maroku, u veljači 2019. (Bužinkić, 2020.) Iste je godine dobio postupak za naknadu štete pred Europskim sudom za ljudska prava. No ta je pobjeda bila nedostatna jer nikakva presuda ne može nadoknaditi neprospavane noći ili otjerati noćne more koje ga još uvijek progone (2024., javno svjedočenje, terenske bilješke). Njegove riječi izrečene tijekom javnog slušanja otkrivaju svu dubinu njegove boli koja ne jenjava, ali i ljudsku snagu:

To je moj problem. Mnogo puta se sjetim svega. Želim zaboraviti, ali ne mogu. Stalno sam sam, nisam u stanju razgovarati s ljudima jer me uvijek pitaju o tome – što ti se dogodilo. I onda sjećanja krenu. A kad se sjetim, nisam u stanju govoriti, samo vrištim. [...] Otišao sam nekom liječniku, psihologu – prepisali su mi neke tablete. Ali ne želim ih uzimati. Ne znam je li to dobro. Je li bolje uzimati ih ili ne? [...] Htio bih se o svom stanju posavjetovati i s nekim drugim liječnikom. [...] Znaš me, znaš da sam jak. Ali iznutra sam slomljen.

Nada Šimunić, nekadašnja radnica u jugoslavenskoj tvornici Tehnika, većinu je svog života u doba Pokreta nesvrstanih, službeno utemeljenog 1961. godine, provela na relaciji između Zagreba i afričkih zemalja. Danas je u mirovini i živi u malom selu na vrhu brda uz slovensko-hrvatsku granicu. Na njezinoj dvorišnoj terasi nalaze se kutije s odjećom i hranom – tiho utočište za migrante u prolazu. U vinogradu njezine sestre, odmah niz padinu, prvi su redovi grožđa ostavljeni na dohvat ruke, nudeći okrpju onima kojima je potrebna.

No, to brdo nije samo utočište. Ispod Nadine kuće, rijeka odnosi tijela migranata koji su se utopili pokušavajući je prijeći. Tijekom godina znala bi čuti vriskove, ljude kako zovu upomoć, ili svjedočiti izvlačenju tijela utopljenika iz rijeke podno kuće. Govoreći na tribunalu, ispričala je jedan takav događaj od niti tjedan dana uoči javnog slušanja: ona, njezin partner i sin otrčali su do obale rijeke kako bi spasili utopljenika. No, njezin je sin iz rijeke izvukao tek beživotno tijelo mladog Marokanca – u rijeci je već bio ispustio svoj posljednji dah.

U drugim je prilikama Nada hranila i odijevala migrante koji bi uspjeli preplivati rijeku. Zbog takve joj solidarnosti nikada nije prijetio pravni progon ili je bila službeno optužena. Međutim, prema njezinu svjedočenju, pretrpjela je brojna iscrpljujuća ispitivanja od strane policije i doživjela neugodne susrete s rasistički nastrojenim susjedima, samoproglášenim osvetnicima koji se drže kao da su branitelji od „terorizma“.

Nihad Suljić, knjigovođa iz Tuzle u Bosni i Hercegovini, proteklih je sedam godina proveo na razmeđi solidarnosti i tuge. Gotovo svaki dan odlazi na glavni autobusni kolodvor u Tuzli i nosi hranu, suhu odjeću i putne pakete namirnica za izbjeglice. Svjesno ih naziva tako, a ne „migrantima“. Njegova briga ne završava na kolodvoru, pa tako obilazi Tuzlu, Zvornik, Bratunac, Bijeljino i Srebrenicu, slijedeći staze obilježene nadom i gubitkom.

Nihad se tijekom svog svjedočenja prisjetio i svojih prvih susreta s nestalima: dječaka iz Afganistana koji se utopio na srpsko-bosanskoj granici, čiju je identifikaciju i repatrijaciju pomogao organizirati; skupine mladića u gumenom čamcu na koje je hrvatska policija pucala prije nego što je njihovo slabašno plovilo potonulo u rijeci Drini; bebe koja se utopila u istoj toj rijeci, pred očima majke slomljene neizrecivom boli. Ti su trenuci zauvijek obilježili njegov rad u kojem ne posustaje unatoč sve većoj cijeni tuge, ali i sve većoj cijeni smrti, koja – zahvaljujući rastućim troškovima identifikacije, pokopa i repatrijacije – postaje robom i sve unosnijim poslom.

Nihad svakodnevno koordinira operacije spašavanja sa službama civilne zaštite, vjerskim zajednicama i mrežama solidarnosti poput Facebook grupe pod imenom *Dead and Missing in the Balkans* (Mrtvi i nestali na Balkanu). Njegov je rad neumoran i duboko osoban, a proizlazi iz odlučnosti da oda počast čovjeku i čovječnosti koju granice i politike brišu.

Prvi sam se put susrela s Nihadom u siječnju 2003., na konferenciji pod nazivom *Zaustavljeni na vratima Europe* (Stopped at the Gate of Europe), koju je organizirala humanitarna organizacija SOS Balkanroute, gdje su on i njegovi suradnici oštro kritizirali tzv. „europski režim smrti“. Za trajanja konferencije Nihad nas je odveo do groblja – nijemog svjedoka rasijaliziranog i rodno uvjetovanog nasilja koje se odvija pod okriljem migracijske politike. Ondje se nalazilo 60 grobova,

uglavnom neidentificiranih mladića, čineći najveće mjesto ukopa migranata na Balkanu (vidi slike ispod).

Fotografije snimljene na Novom groblju, Bijeljina (naselje Hase). Snimljeno tijekom terenskog posjeta 20. siječnja 2024.

Riječi koje je Nihad izgovorio na kraju svog svjedočenja na tribunalu tiha su, ali nedvosmislena optužnica:

Ovo je grobnica ljudskih prava koju je stvorila Europska unija. U ovim je grobovima pokopana demokracija Europske unije. Ovo je i groblje snova. Za mene to nisu samo brojevi.

Caroline Norton aktivistica je nevladine organizacije *Second Tree* koja djeluje u Grčkoj i Italiji te mostovima solidarnosti povezuje različita zemljopisna područja. Sudjelovala je u osiguravanju potrebne pravne i moralne podrške Abu Bakru, mladiću čija je zaručnica Fatmata 19. travnja 2023., u dobi od samo 23 godine, tragično stradala od metka graničnog policajca na sjevernomakedonskoj granici. Kada smo se u veljači 2024. prvi put povezale putem e-pošte (posredstvom Marijane Hameršak, koja je u istraživačkom radu dokumentirala smrt migranata na Balkanu), Caroline i njezin kolega Giovanni Paco Fontana napisali su mi sljedeće:

Poznavali smo nju i njezina supruga Abu Bakara, jer su živjeli u jednom od kampova s kojima *Second Tree* radi. Abu Bakar je bio s Fatmatom kad je upucana. Tražio je da uđe s njom u vozilo hitne pomoći, ali rečeno mu je da nema mjesta i da će ga policija prevesti do bolnice. No, kada je ušao u auto, odvezli su ga u prihvatni centar za strance i nije se imao priliku oprostiti od nje. Onda je počeo fotografirati Fatmatinu odjeću kao dokaz pa su mu stavili lisice i oduzeli odjeću, a njega odvezli u drugi prihvatni centar udaljen nekoliko sati. Nakon što je proveo dan i pol u ćeliji, bez ikakvih vijesti o supruzi, policija mu je ponudila da sve zaboravi i da ga se prebaci do granice da ‘ode u Europu’. Abu je to odbio i odlučio ostati u zemlji kako bi tražio pravdu za Fatmatu. Tada se obratio nama: „Potpuno sam sam, vi ste jedini kojima vjerujem, dođite, molim vas.“

Caroline i *Second Tree* ostali su uz Abu Bakra i pomogli mu u traženju pravde za Fatmatino ubojstvo. Suđenje je trajalo devet mjeseci te je, nakon trinaest održanih ročišta, okončano presudom donesenom prošlog srpnja. Policajac je proglašen nevinim, nakon čega je *Second Tree* pokrenuo postupak žalbe.

Saznali smo da je Fatmatino tijelo vraćeno njezinoj obitelji u Sierra Leone, gdje su je na dirljivom sprovodu na vječni počinak ispratili tisuće ljudi, svjedočeći na bolan način o tome koliki je trag ostavila svojim životom i tragičnom smrću.

Javna slušanja i etička čvorišta

Zrak u sobi bio je težak dok je četvero svjedokinja i svjedoka iznosilo svoja iskustva – borbe s traumama, duboke boli, trenutaka zahvalnosti i treptaja nade. Sudionici javnih saslušanja na svjedočanstva su svakog od svjedoka odgovorili riječima zahvalnosti ili pitanjima o pojedinostima nekih od slučajeva. Sastav sudionika sjednice javnog saslušanja bio je raznolik – istraživačice, novinari, umjetnici, znanstvenice i drugi koji su sudjelovali na seminaru. Njihov je rad posvećen propitivanju i kritiziranju režima smrti nastalog pod okriljem politika migracijske kontrole EU-a, a uključuje dokumentiranje smrti i traganje za nestalima, izradu baza podataka, organizaciju komemoracija te promišljanje o postojećim političkim imaginarijima i mogućnostima otpora.

Na kraju sjednice sam kao moderatorica zahvalila svjedocima i svima koji su prisustvovali slušanju i uključili se u razgovor. Svima sam uputila i dodatni zahtjev, pozivajući ih da odgovore na poruku koju ću poslati idući dan. U poruci sam zatražila da sa mnom podijele eventualne prijedloge tehničkih poboljšanja, kao i razmišljanja o tome kako stvoriti siguran prostor i podržavajuće okruženje za vođenje ovakvih razgovora. Svi su sudionici pozvani da se pridruže inicijativi prema različitim zajednicama, udruženjima i organizacijama diljem Europe s ciljem organizacije narodnih tribunala koji bi se temeljili na spoznajama i učenjima nadahnutim našim zajedničkim iskustvom. Na kraju sam sve prisutne zamolila da razmisle o Abdeljalilovoj molbi za pomoć u liječenju traume. Nekolicina ljudi velikodušno je zahvalila svjedocima na njihovoj plemenitosti i dostojanstvu. Ugasila sam računalo i oprostila se od grupe, netom nakon što je Abdeljalil izustio „Jebeš politiku“.

No, nitko od prisutnih nije napustio prostoriju. Svi su ostali sjediti u potpunoj tišini. Prošle su minute prije nego što su se začule prve riječi – riječi ispunjene boli, sramom, krivnjom, bijesom i beznađem. Ostali smo sjediti, sudjelujući u razmjeni slojevitih i dubokih promišljanja o pitanjima koja je sjednica iznjedrila – pitanjima koja su se ticala naše etičke, političke, epistemičke, emocionalne, tjelesne, kreativne, vizionarske, praktične, osobne i kolektivne spremnosti za ovaj proces. Sudionici su ukazivali na moć javnog slušanja, ali i na nepodnošljivu ranjivost koju taj proces sa sobom nosi. Nakon toga su iznijeli i određena zapažanja i prijedloge, koje u svrhu dubljeg promišljanja prenosim u obliku pitanja:

- Kako osigurati da slušanja nisu polje iskorištavanja svjedoka te što im zauzvrat nudimo?
- Kako se pripremiti za (i po potrebi otpustiti planirana) svjedočenja na tribunalima, uzimajući u obzir rizike ponovnog traumatiziranja svjedoka, istraživača i same zajednice?
- Kako prevladati dominaciju engleskog jezika i stvoriti prostor u kojem će svi moći govoriti vlastitim jezikom?

- Što znači „politizirati“ trenutak? Kako uspostaviti jasne političke okvire za tribunal kao zajedničku polaznu točku, uzimajući u obzir kolektivne napore i odgovornost koju takav postupak povlači za sobom?
- Tko je ciljna publika ovih tribunala?
- Kako stvarati kulturu javnih slušanja? Kakvu vrstu političke i tjelesne svijesti i djelovanja ovo iskustvo zahtijeva i sa sobom nosi?
- Kako pripremiti i svjedoke i slušatelje za iskustvo koje neminovno izaziva nelagodu i nemir?

U razgovoru ispunjenom dubokim promišljanjem, Noemi Magugliani i Valentina Azarova, koje su tijekom seminara, uz bok drugim istraživačicama/istraživačima i aktivisticama/aktivistima, prezentirale svoj zajednički rad pod nazivom *Collective Grief, Abolitionist Care, and Healing Justice for Border Deaths and Disappearances* (Kolektivna žalost, abolicionistička briga i iscjeljujuća pravda za stradale i nestale na granicama), postavile su ključno pitanje: *Kako bi izgledao proces iscjeljenja i povrata moći/dostojanstva kroz rad tribunala?*

Kada ih se promotri zajedno, sva ova pitanja istražuju širu problematiku odgovornosti zajednice – konkretno, odgovornosti koja se opire i suprotstavlja rasno i rodno uvjetovanom nasilju pod okriljem sekuritizacije tj. provođenja sigurnosnih mjera, vojno-industrijskom režimu, te logici zatvaranja i kažnjavanja, istovremeno gradeći i njegujući prostore i prakse usmjerene iscjeljenju i osnaženju zajednice u cjelini. Baveći se ovim pitanjima, produbljujući ih i odgovarajući na njih, svoj fokus usmjeravam na narodne tribunale kao praksu alternativnog traženja pravde, promatrajući ih kroz prizmu feminističke odgovornosti, etike i brige. Upravo se na ovom mjestu otvara pitanje *kako krenuti dalje*, pozivajući povijesna i feministička nasljeđa i tradicije da oblikuju naše etičko-političke odluke te poimanja odgovornosti i transnacionalne solidarnosti.

Transnacionalna feministička odgovornost: teorijski, metodološki i etičko-politički smjerovi

Feminizam je na kocki u načinu na koji stvaramo znanje: u načinu na koji pišemo, u tome koga citiramo. O feminizmu razmišljam kao o projektu izgradnje: ako su naši tekstovi svjetovi, moraju biti izgrađeni od feminističkih materijala. Feministička teorija stvara svijet. Zbog toga se moramo oduprijeti pozicioniranju feminističke teorije kao tek pukog alata, u smislu nečega što se može koristiti u teoriji, samo da bi se onda pospremilo ili ostavilo po strani.

Ahmed, S. (2017). *Living a Feminist Life* (Živjeti feministički život), str. 14

Istražujući feminističku odgovornost kroz transnacionalnu prizmu, okrećem se tekstovima i praksi onih koji su dubinski istraživali i propitivali etičke dimenzije pravde, brige i solidarnosti. Sara Ahmed (2017) govori o politici emocija, otkrivajući kako je odgovornost čin brige koja nadilazi individualne geste i prelazi u kolektivnu odgovornost. Poziva nas da se suočimo s time kako moramo priznati i transformirati naše vlastito suučesništvo u sustavima moći, kao i s time kako njegujemo prostore za one koji se odupiru toj moći. U knjizi *Živjeti feministički život*, Ahmed tvrdi da je „odgovornost *queer* feministička praksa koja zahtijeva da preispitamo kako se zlo ponavlja i umnožava, ali i kako se liječi. Traži od nas da interveniramo, da djelujemo na načine koji odgovaraju onima kojima je zlo nanoseno, i da tražimo ne samo pravdu, već i njezine transformativne mogućnosti.“ Cilj je moga rada, inspiriranog feminističkim etosom o kakvom govori Sara Ahmed (2017) prikazujući feminističku teoriju kao projekt stvaranja svijeta, bio izgraditi puteve pravde na temeljima kolektivnog djelovanja.

U svom ključnom djelu *Feminism Without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity* (Feminizam bez granica: dekolonizacija teorije, prakticanje solidarnosti), Chandra Talpade Mohanty (2003) izaziva nas da preispitamo granice zapadnjačkih feminističkih narativa i njihovog kolonijalnog nasljeđa. Kroz svoju kritiku istih, Mohanty nam pokazuje kako transnacionalna feministička solidarnost mora biti odgovorna ne samo u svom djelovanju, već i u uvažavanju različitih povijesti i borbi. Inzistirajući na tome da središte iskustva žena smjesti na Globalni jug, ona govori o potrebi za feminističkom praksom koja je ukorijenjena u poštovanju i istinskoj solidarnosti. Mohanty kaže:

Odgovornost, kako je ja shvaćam, ne predstavlja samo odgovaranje za prošle postupke, već uključuje i relacijske procese kroz koje se bavimo poviješću ugnjetavanja i borbe. Ona predstavlja svjesnu i dugoročnu obvezu na solidarnost i otpor, utemeljenu na transnacionalnoj feminističkoj etici brige.

Na sličan način i Audre Lorde (1984), u svom djelu *Sister Outsider* (Sestra autsajderka), tvrdi kako odgovornost ne podrazumijeva samo suprotstavljanje ugnjetavanju već transformaciju samog našeg načina postojanja u svijetu, što naziva radikalnim činom ljubavi. Njezin poziv na prepoznavanje međusobne povezanosti naših borbi odjek nalazi u feminističkim pokretima diljem svijeta, podsjećajući nas da odgovornost zahtijeva duboku introspekciju i hrabrost da promijenimo sebe i sustave kojih smo dio.

I bell hooks (2000) naglašava ovu relacijsku etiku odgovornosti, u kojoj ljubav postaje radikalnim činom brige koji dovodi u pitanje strukture moći. Kroz ljubav, hooks redefinira značenje uzajamne odgovornosti – ne kao nešto što nam je nametnuto, već kao poziv na zajednički rast u solidarnosti i transformativan oblik pravde koja nudi brigu umjesto da kažnjava. hooks piše:

Odgovornost nije mehanizam kažnjavanja, već poziv na uzajamno preuzimanje odgovornosti za dobrobit drugoga, poticaj da se oslonimo jedni na druge u potrazi za kolektivnom pravdom. Ona od nas traži da prepoznamo načine na koje se sustavi moći isprepliću i oblikuju naše živote.

Još jednu ključnu nit u finom tkanju feminističke odgovornosti nudi nam i Patricia Hill Collins (2000) kroz svoj koncept crnačke feminističke misli. Njezin rad svjedoči o tome kako je odgovornost na razini zajednice ključna u pružanju otpora sustavnom ugnjetavanju. Collins nas uči da odgovornost mora biti kolektivna, oblikovana mudrošću onih najmarginaliziranijih i etikom brige koju oni donose društvenim pokretima.

U svome djelu *Pilgrimages/Peregrinajes: Theorizing Coalitions Against Multiple Oppressions* (Hodočašća/Peregrinajes: Teorije o savezima protiv raznih ugnjetavanja), Maria Lugones (2003) našu pažnju usmjerava ka dekolonijalnom pristupu odgovornosti. Poziva nas da

razmišljamo izvan okvira dominantne proizvodnje znanja globalnog Sjevera i da tražimo oblike solidarnosti koji uvažavaju autonomiju i dostojanstvo svih ljudi. Njezin poziv je apel na neku vrstu odgovorne solidarnosti koja se odupire utjecaju imperijalizma i podržava alternativne, lokalno utemeljene sustave pravde. Lugones kaže: „Biti odgovorni znači djelovati iz pozicije pomnog slušanja, prepoznajući raznolikost subjektivnih iskustava i međusobnih veza koje nas oblikuju. To nije samo etički stav, već i oblik revolucionarne solidarnosti.“

Ruthie Gilmore (2007) vodi nas u samu srž abolicionističkog razmišljanja, gdje odgovornost zahtijeva dekonstrukciju samih struktura koje doprinose ponavljanju i održavanju obrazaca nasilja. Njezino istraživanje logike zatvaranja upućuje na nužnost prelaska s kaznenih mjera na one utemeljene na brizi, iscjeljenju i zajedničkoj odgovornosti, nudeći nam novo poimanje odgovornosti koje nas poziva na izgradnju novih svjetova pravde. Gilmore uvodi pojam „istinske odgovornosti“, navodeći kako ona ne proizlazi „iz kazne već iz stvaranja prostora u kojima možemo otvoreno priznati počinjena zla i iznova izgraditi međusobne odnose na načine koji ne počivaju na nasilnom kažnjavanju“.

Kroz svoj rad o abolicionističkoj brizi, Sylvanna Falcón (2020) odgovornost povezuje s dugotrajnom i mukotrpnom skrbi o onima kojima je štetu nanijela država. Falcón ukazuje na potrebu za feminističkim okvirom koji odgovornost vidi kao dio procesa restorativne pravde, u čijoj su srži – umjesto kaznenih mjera – briga, emocionalni napor i rješenja na razini zajednice.

M. Jacqui Alexander (2005) kritizira kolonijalno i rodno uvjetovano nasilje ugrađeno u državne pravosudne sustave, nudeći viziju odgovornog feminističkog djelovanja kroz koje se takve strukture dekonstruiraju u korist restorativnih i reparativnih oblika pravde. Ona o feminističkoj odgovornosti govori kao o praksi slušanja i učenja iz povijesti i iskustava onih koji su bili ugnjetavani. U svojoj inspirativnoj knjizi *Pedagogies of Crossing: Meditations on Feminism, Sexual Politics, Memory, and the Sacred* (Pedagogije prijelaza: Meditacije o feminizmu, seksualnoj politici, sjećanju i svetom), Alexander piše:

Odgovornost znači rad na pomirenju i iscjeljenju, na prepoznavanju činjenice da se, kako bismo krenuli naprijed, moramo suočiti s uvjetima koji proizvode zlo i transformirati ih.

Feministička odgovornost zahtijeva da sagledamo mjesta ispreplitanja rasnog, klasnog, rodnog i državnog nasilja i prihvatimo se teške zadaće njihovog poništavanja.

U svojim tekstovima na temu feminističke etike i odgovornosti, Staša Zajović (2014), pripadnica *Žena u crnom Srbije*, objašnjava tri etička načela koja čine odrednice njihovog zajedničkog feminističkog djelovanja. Zajović pojašnjava kako svako od načela proizlazi iz „direktne nenasilne intervencije“ u određeni kontekst, iz političke odluke i moralne obveze da se imenuje mjesto iz kojeg se dolazi, odnosno lokacija za koju se osobno mora preuzeti odgovornost. U nastavku navodi tri najvažnija načela, prvo iznoseći načelo *Ne u naše ime*, koje tumači na sljedeći način:

„Ne u naše ime“ za nas znači stalno, javno, jasno i glasno distanciranje od onih koji govore u naše ime, vode ratove ili vrše nasilje; ako to ne činimo, oni mogu pomisliti da imaju naš pristanak, suglasnost pa i suučesništvo u zlodjelima. Sada, nakon ratova, ako im ne kažemo jasno, javno i glasno, mogu pomisliti da imaju našu suglasnost i suučesništvo u poricanju i relativiziranju zločinačke prošlosti. Ili pak, da uznemiravamo pitanjima o odgovornosti za zlodjela iz prošlosti, koja se ogledaju u pristajanju na projektno partnerstvo sa državom u ime europskih integracija.

Druga dva načela obuhvaćaju politike utjelovljene u riječima *Ne dajmo se prevariti, prvo od svojih a potom ni od drugih*, koje se odnose na čineve neposlušnosti militaristima i nacionalistima države u kojoj živimo, a zatim i svima ostalima; te *Uvijek neposlušne / Uvijek u otporu*, u kojima neposlušnost predstavlja praksu odgovornosti, autonomije, slobode i dostojanstva – i obratno, poslušnost predstavlja neodgovornost, ropstvo, neslobodu – a i način djelovanja protiv autoriteta, crkve, države i obitelji.

Iznesena tumačenja zajedno oblikuju složen i dinamičan mozaik feminističke odgovornosti – odgovornosti koja je ukorijenjena u brizi, etici i trajnoj borbi za pravdu. Potiču nas da razmislimo o tome koliko smo tu jedni za druge, koliko slušamo i koliko djelujemo u solidarnosti, istovremeno nas pozivajući da budemo odgovorni za nasljeđe nasilja i budućnost onih koji se još uvijek bore za

svoje dostojanstvo, svoju slobodu i svoje živote. Uče nas tome da odgovornost nije samo individualni čin, već i kolektivni, i da upravo kao takav oblikuje same prakse pravde koje nastojimo stvoriti.

Metodološki odabiri i etičko-političke orijentacije

Moje istraživanje *Feminističke metodologije i etika u alternativnom traženju pravde* temelji se na feminističkim metodologijama, a okosnicu mu čine utjelovljene, performativne i narativne dimenzije različitih modela traženja pravde. Nit vodilja moga rada trajni su naponi Žena u crnom i Ženskog suda, koji nadilaze granice vremena i prostora. Oni utjelovljuju etiku odgovornosti – poštujući žive, odaju počast mrtvima. Na sličan je način i angažman Tine Campt (2017) u području feminizma crne dijasporice produbio moju analizu trauma i sjećanja kao okosnice feminističke odgovornosti, naglašavajući brigu i za žive i za mrtve kao okvir za ostvarenje pravde.

Inspiraciju nalazim i u radu Diane Taylor (2003), koja istražuje izvedbu tj. performans kao metodu odgovornosti, u okviru koje se pričanjem priča i iznošenjem svjedočanstava stvaraju prostori za kolektivno iscjeljenje i razračunavanje s prošlošću. Njezina mi je perspektiva pomogla da razumijem kako spajanjem ranjivosti i snage sjećanje postaje zajedničkim mjestom pravde. Na sličan je način na moj pristup feminističkoj odgovornosti utjecala i Lila Abu-Lughod (1993), tražeći ne samo da se glasovi preživjelih i svjedoka čuju, već da se stvore prostori za njihovo slobodno izražavanje. Na tim temeljima počivaju etičke odrednice moje studije.

Kroz svoje sam se istraživanje kritički pozabavila i pozivom Linde Tuhiwai Smith (1999) da se istraživanje preoblikuje u čin solidarnosti. Vodeći se metodologijama dekolonizacije na koje stavlja naglasak, u srž svoga rada smjestila sam uzajamne odnose sa zajednicama. Ovo sam istraživanje oblikovala kao svojevrstan aktivistički alat i putokaz za društvene promjene, razumijevajući pravdu kroz iskustva preživjelih i „nadživjelih“ (Kesić, 1995) i tragajući za vezama između prošlih i sadašnjih borbi za slobodu. U svom sam radu ostala predana istraživačkim pristupima koji mobiliziraju kolektivno političko djelovanje i solidarnost (Nagar, 2015; Tuck i Yang, 2012) unutar zajednica posvećenih potrazi za istinom i pravdom. Temelj svoga istraživanja

pronašla sam u praksama zajednice i kolektivno proizvedenom znanju, svjesno odstupajući od tradicionalnoga akademskog iskorištavačkog pristupa istraživanju.

Vodeći se načelima feminističke odgovornosti, kao samu srž svoga istraživanja nastojala sam ponuditi metodološke i etičke smjernice za zamišljeni Transbalkanski tribunal za pravdu. U tom se nastojanju oslanjam na dva ranija modela alternativnog traženja pravde – REKOM i Ženski sud, analizirajući njihove organizacijske i etičke okvire i baveći se, između ostaloga, psihološkom i pravnom pripremom preživjelih, pronalaženjem ravnoteže između sigurnosti i izloženosti medijima u javnim svjedočenjima te istraživanjem različitih formata javnih saslušanja, kao što su performativni iskazi pravde i digitalno pripovijedanje. Želja mi je da ovaj rad posluži kao pedagoška smjernica svima koji kritički razmišljaju o etici i brizi kao o neizostavnoj sastavnici kolektivnih promišljanja i traganja za pravdom.

Kroz ovo sam kritičko istraživanje nastojala mobilizirati feminističke metodologije kao sredstvo ostvarenja društvenih promjena. U mojim se metodama isprepliću političke etnografije sa sjednice Transbalkanskog suda za pravdu o smrtima i nestancima, dubinska analiza dvaju regionalnih primjera narodnih tribunala – REKOM-a i Ženskog suda – i kritički osvrt na transnacionalnu feminističku literaturu o odgovornosti, etici i brizi. Ovakvim integrativnim pristupom, odnosno povezivanjem proživljenih iskustava, pedagogija javnog slušanja, rasprave i akcije te feminističkih teorijskih uvida, željela sam rasvijetliti alternativne modele traženja pravde. Terensko sam istraživanje provela koristeći osobne i virtualne intervjue, kao i javne osobne razgovore s organizatorima, preživjelim i svjedocima diljem Bosne i Hercegovine, Kosova, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Slovenije i Hrvatske. Moje je istraživanje obuhvatilo opsežan pregled arhivske građe i dokumenata Ženskog suda, koji u ovom radu prezentiram u obliku studije slučaja. Ova je analiza iznijela na vidjelo feminističku logiku na kojoj počivaju organizacijski i etički okviri spomenutog tribunala, nudeći vrijedan uvid u alternativne modele traženja pravde.

Osim toga, intervjui koje sam provela s organizatorima REKOM-a, uz pregled njihove arhivske građe, otkrili su kompleksnost etičkih i metodoloških pristupa korištenih u tim procesima. Premda su feminističke prakse činile dio spomenutih inicijativa, njihovo je sudjelovanje često bilo implicitno, umjesto eksplicitno i u prvom planu. Ova delikatna međuigra feminističkih i drugih

metodologija zahtijeva daljnje promišljanje kako bi se razjasnilo na koji su način takve prakse utjecale na same procese i ishode traženja pravde. Takvim će se dubljim promišljanjem rasvijetliti i izazovi nastojanja da se feminističke etike i metodologija učine vidljivijima u kontekstima koji objedinjuju više pristupa.

U tom je smislu primjer Ženskog suda ponudio jasnije i preciznije razumijevanje alternativnih modela kojima se dovode u pitanje institucionalni pravni mehanizmi, nudeći preživjelima slobodu djelovanja u procesima traženja pravde. Analiza je rasvijetlila feminističku logiku organizacije navedenih inicijativa, kao i metodologije i etičke principe njihova djelovanja. Ženski je sud zorno pokazao kako kolektivno sjećanje i svjedočenje mogu poslužiti kao sredstvo otpora ratnim narativima dehumanizacije. Feministička etika brige i solidarnosti koju je njihov rad iznjedrio pokazala se ključnom u poimanju i oblikovanju pravde ne kao odmazde, već kao čina priznavanja, iscjeljenja i transformacije.

Povezujući nasljeđe feminističkih modela traženja pravde tijekom 1990-ih s današnjim teškim iskustvima i sudbinama migranata i izbjeglica na postjugoslavenskom prostoru, istraživanje ističe trajni značaj feminističkih metodologija. Povlačenjem paralele između prošlog i sadašnjeg nasilja naglašava se potreba za modelima ostvarenja pravde koji se ne bave isključivo počinjenim zlom, već osnažuju zajednice za izgradnju budućnosti utemeljene na dostojanstvu i slobodi. Žarana Papić nas u svom radu (2014), u kojem analizira rasističku i genocidnu politiku Jugoslavije prema Kosovu, s pravom podsjeća na te povijesne kontinuitete, tvrdeći:

(...) princip „etničke borbe“ [koji se zasigurno može proširiti i na rodno uvjetovano i rasno nasilje, kao i na ratove kultura protiv migranata] je utemeljen na politički i kulturno konstruiranom rasističkom antagonizmu. Da, prvenstveno rasističkom jer „rasa/etnička pripadnost/nacionalnost“ danas zapravo predstavlja političku kategoriju – instrument „definitivnog Drugog“ s kojim daljnji život nije moguć. (str. 54).

Smještajući ove uvide u šire feminističke okvire brige, odgovornosti i kolektivnog sjećanja, ovim istraživanjem nastojim doprinijeti obuhvatnijem poimanju pravde koje vrednuje slobodu

djelovanja i iskustva preživjelih, istovremeno kritički preispitujući etičke dimenzije takvog djelovanja. Prikupljeni uvidi sa Ženskog suda danas služe kao temelj za feministički narodni tribunal koji je prvenstveno posvećen pitanjima migracijske pravde, nudeći nove oblike epistemičkog otpora i transnacionalne solidarnosti. Povezujući borbe prošlosti s izazovima današnjice, nudi nam transformativnu viziju pravde koja je etična, feministička i predano osluškuje glas i potrebe onih kojima nastoji služiti.

Mobilizacija feminističke prakse i proizvodnje znanja u regiji

Srž moga istraživanja čini analiza Ženskog suda iz 2015. kao regionalnog feminističkog modela iznalaženja alternativne pravde u vremenu obilježenom kulturom nekažnjivosti ratnih zločina i teških kršenja ljudskih prava. U središtu moga interesa je razumijevanje i dokumentiranje metodoloških i etičkih kompleksnosti na kojima se ovaj regionalni pristup traženju alternativne pravde temelji, posebno u pogledu pripreme svjedoka za javna saslušanja, njihove sigurnosti te formata javnih saslušanja i njihovog utjecaja na šire procese ostvarenja socijalne pravde. Rezultati ovog istraživanja imaju za cilj podržati uspostavu novog modela alternativne pravde – Transbalkanskog tribunala za pravdu, narodnog suda usmjerenog ostvarenju migracijske i socijalne pravde i inspiriranog lokalnom, dekolonijalnom i transnacionalnom feminističkom praksom. U ovom se dijelu bavim dvama pitanjima: *Što nas Ženski sud može naučiti o feminističkim praksama u procesima traženja pravde za preživjele, žrtve dehumanizacije i nasilja?* i *Na koji način nasljeđa feminističkog epistemičkog otpora i solidarnosti u regiji mogu utjecati na narodne i kolektivne pedagogije te oblikovanje prakse migracijske pravde?*

Ženski sud kao alternativni put ka pravdi

Kao radikalna odgovor na institucionalni pravni sustav koji često ne uspijeva zadovoljiti pravdu, kako na međunarodnoj tako i na nacionalnoj razini, javila se ideja o osnivanju Ženskog suda koji kroz alternativne, transformativne mehanizme razvija drukčiji koncept pravde (Čaušević, 2015). Prema online repozitoriju Ženskog suda, konkretno dokumentu *Ženski sud: feministički pristup pravdi*, prva sjednica Ženskog suda održana je u Sarajevu od 7. do 10. svibnja 2015. godine, a

prethodila joj je uvodna konferencija za novinare. Na samoj su konferenciji organizatorice dale uvod u rad suda, objasnivši sami proces organizacije Ženskog suda i temeljne postavke feminističke etike brige i odgovornosti u radu sa svjedocima, te podijelivši razmišljanja o estetici otpora i transformativnim učincima ovakvog pristupa pravdi. Početak rada Ženskog suda obilježen je mirovnom uličnom akcijom „*Žene zajedno za pravedan mir*“ i umjetničko-aktivističkom scenskom izvedbom „*Pamćenje – Solidarnost – Odgovornost*“ u Bosanskom kulturnom centru, prilikom koje je održana minuta šutnje za sve žrtve rata. Središnji dio događanja bila su javna svjedočenja gotovo 40 žena iz svih zemalja bivše Jugoslavije. Osim toga, tijekom tri dana zasjedanja Ženskog suda održani su i razni paneli na temu međunarodne feminističke solidarnosti te završna sjednica koja je na simboličan način označila povijesno kretanje pravde „odozdo“ (tj. od lokalne zajednice), a čitavo je događanje pratio i impresivan umjetnički program – izložbe, scenske izvedbe i akcije koje su zajednički osmislili umjetnički kolektivi, aktivistice i svjedokinje. Sva su ta događanja istaknula snagu žena kao zagovaračica novog modela pravde koji destabilizira dominantne narative o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Ženski sud organiziralo je deset ženskih grupa s prostora bivše Jugoslavije, među kojima su: Pokret Majke enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija CURE (Bosna i Hercegovina), Centar za žene žrtve rata i Centar za ženske studije (Hrvatska), Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima (Crna Gora), Savjet za rodnu ravnopravnost (Sjeverna Makedonija), Ženski lobi (Slovenija) i Centar za ženske studije i Žene u crnom (Srbija). Žene u crnom bile su nositeljice programskih aktivnosti Ženskog suda pet godina uoči njegova održavanja, a Ženski sud nastavio je organizirati sjednice sve do danas.

Svjedokinje, svjedočanstva, odjek

Prema istom dokumentu, u okviru Ženskog suda održana su javna svjedočenja žena koje su preživjele ratove na prostoru bivše Jugoslavije i pretrpjele genocid, silovanja i druge oblike nasilja. Svjedočenja žena bila su podijeljena u pet tematskih sjednica: *Rat protiv civila (etničko/militarističko/rodno nasilje)* s 11 svjedokinja, *Žensko tijelo – bojno polje (seksualni zločini u ratu)* s četiri svjedokinje, *Militarističko nasilje i otpor žena* sa sedam svjedokinja, *Progon*

drugačijih i u ratu i miru (etničko nasilje) s osam svjedokinja, te *Ne/objavljeni rat (socio-ekonomski zločini nad ženama i otpor)* sa šest svjedokinja. O zločinima je svjedočilo ukupno 39 svjedokinja iz svih zemalja bivše Jugoslavije, a u radu *Ženskog suda* sudjelovalo je i 12 suradnica ili – kako ih u dokumentu nazivaju – „ekspertkinja“ u pet navedenih tematskih područja.

Mariame Halie Lucas (2015) istaknula je kako je *Ženski sud* imao revolucionaran pristup pravdi, veoma različit od tradicionalnih sudova. Naglasila je dug proces pripreme u kojem su aktivno sudjelovale žrtve i preživjeli, kojima je omogućeno da definiraju formu i ciljeve tribunala. Umjesto da nameću vanjske okvire ili odluke, organizatorice su se pobrinule za to da svaki korak pripreme i razvoja suda, od utvrđivanja same forme procesa do ciljeva suda, bude vođen glasovima, iskustvima i potrebama žena. Ovakav je pristup imao za cilj osnažiti preživjele, vraćajući proces traženja pravde u njihove ruke.

Isto tako, Jelena Čaušević (2015) napominje kako su svjedočenja za svjedokinje bila mučno iskustvo, iskustvo koje obnavlja traume. Međutim, kolektivno javno svjedočenje, uz svu podršku koja im je pružena tijekom mjeseci i godina uoči njega, ohrabrilu je žene da progovore. Čaušević (2015) potvrđuje:

Od organizatorica *Ženskog suda* dobile su bezuvjetnu podršku, razumijevanje te vrijeme posvećeno upravo njima i riječima koje one žele da budu izgovorene i da se čuju. [...] U *Ženskom sudu* svjedokinje, ali i aktivistkinje koje su radile s njima i bile im podrška u cijelom procesu, pokazale su što sve ženska solidarnost i udruživanje može pokrenuti, pokazale su kolektivnu žensku snagu [...] (str. 2)

Mehanizmi feminističke pravde

Prema dokumentu *Ženski sud: feministički pristup pravdi*, posljednjeg dana *Ženskog suda*, nakon javnih saslušanja kao odabranog formata, Međunarodno sudsko vijeće, sastavljeno od regionalnih i međunarodnih stručnjakinja, iznijelo je preporuke i odluke (Sudsko vijeće *Ženskog suda*, 2015) utemeljene na svjedočanstvima žena. Oslanjajući se na feministički model pravde, ova

promišljanja naglašavaju odgovornost koja se ne ostvaruje putem kaznenih sankcija, već ustanovljavanjem novih oblika krivnje i kažnjivosti. Prema dokumentu,

Ženski sud ne izriče kaznene sankcije, ali ustanovljava nove vidove kažnjivosti: zločin protiv mira, političku odgovornost država u bivšoj Jugoslaviji, prije svega Srbije, koje su organizirale zločine, intelektualnih elita koje su podržavale rat, medija koji su raspirivali sukobe, ratnih profitera, međunarodnih institucija koje nisu spriječile sukobe... Tekst odluka i preporuka će biti dostupan uskoro svim sudionicama Ženskog suda.

Na dan održavanja Ženskog suda u Sarajevu, Meriame Halie Lucas (2015) objavila je kratki osvrt u kojem je istaknula dva aspekta feminističke odgovornosti o kojima je nužno promisliti i u kontekstu planiranog Transbalkanskog tribunala za pravdu.

Bilo je dilema i izazova koji su nastali tijekom pripremnog procesa za Ženski sud, uglavnom oko pitanja odgovornosti i krivice: nacionalizam i s njime povezano prebacivanje odgovornosti na „drugoga“, kao i minimalizacija počinjenih ratnih zločina „u naše ime“, prepreke su za ostvarivanje pravednog mira kojem su žene posvećene. Podnaslov Ženskog suda – „feministički pristup pravdi“ – ključan je za razumijevanje činjenice da ovaj tribunal neće izricati presude i kazne: on će imenovati zločine i počinioce, odreći će se veze između različitih oblika nasilja koje žene i dan danas trpe u bivšoj Jugoslaviji kao posljedice ratova, zahtijevat će pravdu i, oslanjajući se na „moć međunarodne ženske solidarnosti“, biti posvećen praćenju odgovora vlasti. Iz ovog su razloga pozvane i žene iz drugih zemalja u kojima su se slični zločini dogodili: već smo zabilježili prisustvo žena iz Alžira i Argentine (čuvene „Majke sa Majskog trga“), a najavljen je i dolazak žena iz Indije, Palestine i Konga.

Učenja i nasljeđe

U okviru aktualne rasprave koju u ovom radu razvijam, vraćam se svom istraživačkom pitanju – *Što nas Ženski sud može naučiti o feminističkim praksama u procesima traženja pravde za preživjele, žrtve dehumanizacije i nasilja?* i *Na koji način nasljeđa feminističkog epistemičkog otpora i solidarnosti u regiji mogu utjecati na narodne i kolektivne pedagogije te oblikovanje praksi*

migracijske pravde? Tvrdim da se istinske pouke i učenja nalaze u pedagogijama koje se sa sustavima moći bore na načine koji su u samoj srži čovjekoljubivi tj. humanizirajući. To su pristupi koji svojim subjektima prilaze kao bićima složenih i slojevitih iskustava – nikada ne generalizirajući, koliko god teška njihova bol bila. Oni govore o vizijama feminističke budućnosti koje naglašavaju brigu za druge kao radikalnu nužnost, utkajući odgovornost koja nadilazi granice naših zajednica u tkivo naših zajedničkih borbi. To nisu puke metode, već činovi prkosa, sanjanja i kolektivnog postajanja, u kojima sama borba biva svjedočanstvom naše otpornosti i nade.

U svom radu „Kako misliti o nasilju i kako *deminirati* ‘znanje’ o njemu?“, objavljenom dvije godine uoči održavanja Ženskog suda u Sarajevu, Rada Iveković (2023) piše kako značaj Ženskog suda vidi u njegovom nadilaženju granica samog zasjedanja budućeg suda i prodoru u što širu javnu svijest svih zemalja bivšeg jugoslavenskog prostora. Iveković tvrdi kako je Sud više od pukog događaja, on je proces stvaranja vizije zajedničke budućnosti koja se oblikuje kolektivnim djelovanjem. Samim činom dokumentiranja svjedočanstava o ratnom i poratnom nasilju Sud stvara prostor za transformaciju. Dalje u tekstu Iveković tvrdi:

Svjedočenje u, i rad na njemu daju priliku svjedokinjama i svjedocima, kao i širem krugu žena – *ženskoj javnosti* u stvaranju, da se konstruiraju kao subjekti vlastitih života i kao politički subjekti. U tome je njegov ogroman značaj za budućnost, a nije mala stvar što preko žena okuplja građane naših zemalja. Sud ima najmanje dva važna efekta i dimenzije: 1) upravo spomenuto stvaranje novih subjekata i njihov ulazak na vidljivu političku scenu, i 2) ovladavanje znanjima, njihovim sadržajima, kreiranje tih istih spoznaja, ovladavanje interpretacijom, političkim čitanjem, kao i stvaranje nove političke imaginacije.

Prema riječima Karime Bennoune (2015), koja je prisustvovala Ženskom sudu, feministička je pravda usmjerena na žrtve, holistička, univerzalna i suosjećajna, međutim, „najveći izazov je učiniti feminističku pravdu učinkovitom“,

[...] jedna Bosanka je pričala o tome kako su je Srbi silovali pred njenim svekrom i svekrvom prije nego što su ih ubili, i kako se pitala hoće li joj oni ikad oprostiti zbog toga. Na Ženskom

sudu je ovu priču mogla ispričati točno onako kako je htjela. [...] Kako je rekla jedna žena žrtva iz Crne Gore: „Mi želimo da ovaj sud pokaže neprekinutu nit nasilja nad ženama, kako u ratu, tako i u miru.“ [...] Bosanske Muslimanke pričale su o svojim iskustvima gubitka članova obitelji u genocidu koji su provodili ekstremni srpski nacionalisti. Jedna žena koja je izgubila sve sinove i muža rekla je: „Ostala sam sama, ali i dalje se borim. Nadam se da će jednog dana pravda pobijediti.“ Srпкиnje iz Hrvatske također su prepričavale svoja iskustva otmica, silovanja i drugih zločina i diskriminacija od strane hrvatskih snaga. Govorile su i žene s Kosova, iz Crne Gore i Slovenije... [...] Kako je rekla žena iz Hrvatske, „Sve smo iste. Bol je ista. Nije bitno jesmo li Hrvatice, Srпкиnje ili Bosanke. Ja suosjećam sa svakom od vas.“

Put naprijed uz pedagogije otpora i feminističku odgovornost

Privodeći ovaj rad kraju, vraćam se svom drugom istraživačkom pitanju – *Na koji način nasljeđa feminističkog epistemičkog otpora i solidarnosti u regiji mogu utjecati na ostvarenje migracijske pravde?*

Feministička odgovornost ne podrazumijeva samo davanje glasa onima koje je kolonijalizam ušutkao, već i stvaranje prostora u kojima oni mogu govoriti u vlastito ime, kako bismo bili sigurni da su naši kolektivni napori odraz njihovih potreba i želja, a ne naših pretpostavki.

Abu Lughod, L. (1993). *Writing Women's Worlds: Bedouin Stories*
(Pisanje ženskih svjetova: beduinske priče)

Ženski sud u bivšoj Jugoslaviji nastao je kao snažan čin kolektivnog otpora. Petogodišnji proces njegove pripreme nije bio tek uvod nego ključan dio njegova rada – složen i pomno satkan splet brige, solidarnosti i zajedničke odlučnosti. Zahvaljujući takvim dugotrajnim naporima, sud je vratio moć i slobodu djelovanja onima najpogođenijima: žrtvama i preživjelima. Svaki je korak bio prožet svrhovitošću, dajući ženama moć ne samo da definiraju formu suda, već i njegovu svrhu i težnje.

U svojim dirljivim riječima Rada Iveković (2015) tako potvrđuje:

Ženski će sud tako konačno isključiti kao u mogućnosti najzanimljivija, nezamjenjiva i neophodna „ustanova“ u ovom povijesnom trenutku. Ona provjerava, poravnava, održava i putokaz je tranziciji u jugoslavenskim zemljama, a počiva na slobodoljubivom i pravde željnom interesu žena. Interes žena uključuje interes muškaraca, djece i cijelog društva. Iz iskustva arhiviranih svjedočanstava, on bi mogao biti i izvorište budućeg mogućeg novog građanstva (u smislu *citoyenneté*) bez povijesnih uzora, čiji će pojam biti znatno proširen u odnosu na ranije shvaćeno građanstvo u užem pravnom smislu. Ženski se sud po održavanju konačnog suđenja nužno samo-ukida u svojoj prvobitnoj funkciji, ali se može pretvoriti u nešto drugo. [...] Ženski sud prevodi na politički jezik jednu nepolitičnu situaciju i tako je politizira, te joj daje smisao i izgled. Odgovarajuću politiku prevođenja moguće je izmisliti, ukoliko postoji otvorenost za glas drugoga i ukoliko se ima bar nešto političke mašte. (str. 15 - 16)

Ovaj je sud bio više od potrage za pravdom – bio je to povrat oduzetih glasova i prostora, javna deklaracija dostojanstva ondje gdje su ranije vladale sustavne šutnje. Kao takav on biva živućom pedagogijom otpora, svjetionikom za suborkinje i suborce, za kolektive, za svjedokinje i svjedoke koji se usuđuju primijeniti etiku i brigu kao načela od kojih se ne odustaje. Na ovom se mjestu pravda iznova definira – ne kao hladna, birokratska institucija, već kao radikalna, kolektivni čin iscjeljenja i transformacije u kojem je svaki glas važan, a svaki je čin brige korak na putu ka oslobođenju.

Na sličan način i Transbalkanski tribunal za pravdu oslobođenje vidi kroz radikalne rezove industrija nasilja koje su uzrok ozljeda ljudskim tijelima i neljudskih života. Kako se i navodi u manifestu tribunala, vizija i djelovanje Transbalkanskog tribunala za pravdu počivaju na trima glavnim temeljima.

Prvi se tiče političke jasnoće i oštrog neodobravanja kontinuiranog, sustavnog te u sve većoj mjeri normaliziranog i legaliziranog nasilja protiv onoga kojega se proizvoljno naziva „Drugim“. Ovakve grube povrede ljudskog dostojanstva dešavaju se pod izlikom nadzora granica i kontrole

teritorija, militarizacijom i netransparentnim financiranjem sekuritizacije migracija, kao i korištenjem nacionalne i kulturne baštine kao paravana za rasizam, elitizam i eksploataciju. Snažno se protivimo ugnjetavanju od strane državnih i međunarodnih institucionalnih mehanizama kojim se ograničava i ukida sloboda kretanja, sloboda izražavanja i organiziranja te pravo na sigurnost.

Drugi temelj čini otvoreno dijeljenje, slušanje i dokumentiranje iskustava i priča subjekata, sudionika i svjedoka represije, kojim se istovremeno nastoji postići oporavak i ponuditi protuteža dominantnim diskursima koji doprinose ponavljanju i održavanju obrazaca obespravljanja i nasilja nad prirodom. Ovaj je temelj istovremeno i uporište za napuštanje uloge nemoćnih i beznadnih, te transformaciju u ulogu aktera koji kolektivnim činom otpora i novim zamišljanjem mogućega redefinišu pravdu i solidarnost. Treći se temelj odnosi na pažljivo promišljene i međusobno usklađene kolektivne i kolaborativne načine djelovanja koji njeguju međuljudske odnose, jednakost i povjerenje kao političko sredstvo transformacije. Takvim se djelovanjem istovremeno prekida izolacija, socijalna distanca i međusobna odvojenost društvenih skupina i pojedinaca.

Ideja Transbalkanskog tribunala za pravdu javlja se kao nova mogućnost traženja epistemičke pravde, kao model za pružanje epistemičkog otpora rodnom i rasijaliziranom nasilju s kojim se suočavaju migranti i izbjeglice u regiji. Uz učenja i ostavštinu Ženskog suda kao „moralno-političkog predloška“ (Iveković, 2015, str. 17), nastojanja da se uspostavi takav narodni tribunal koji obuhvaća široka zemljopisna područja i kompleksne političke stvarnosti istovremeno uključuju etičke dileme u vezi s dovođenjem željenih svjedoka pred sud, njihovom sigurnošću umjesto užasne kriminalizacije i discipliniranja, kao i formatima posredovanja traumatskih iskustava u cilju iscjeljenja i oslobođenja.

Literatura i izvori

- Abu-Lughod, L. (1993). *Writing women's worlds: Bedouin stories*. University of California Press.
- Ahmed, S. (2017). *Living a feminist life*. Duke University Press.
- Alexander, M. J. (2005). *Pedagogies of crossing: Meditations on feminism, sexual politics, memory, and the sacred*. Duke University Press.
- Bennoune, K. (2015). [The Women's Court: A Feminist Approach to Justice](#). *Peace is Loud*.
- Bužinkić, E. (2020). [Deported man, secured state. A long trajectory of deportation](#). *Movements. Journal for critical migration and border regime studies*.
- Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (2. izdanje). Routledge.
- Hameršak, M. i Horvatinčić, S. (2024). [Seminar Tracemaking border deaths between Erasure and Co-Memoration](#). Internetska stranica e-erim.
- Gilmore, R. W. (2007). *Golden gulag: Prisons, surplus, crisis, and opposition in globalizing California*. University of California Press.
- Camp, T. (2017). *Listening to images*. Duke University Press.
- Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (2. izdanje). Routledge.
- Crenshaw, K. W. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
<https://doi.org/10.2307/1229039>
- Falcón, S. (2020). *Abolitionist care: Imagining a future of justice*. University of California Press.
- Fernandes, L. (2013). *Transnational feminist politics: The challenges of global justice*. The Feminist Press.
- Hooks, b. (2000). *All about love: New visions*. William Morrow.
- Iveković, R. (2015). [Nasilje i iscijeljenje : ratno i poratno razdoblje od prve generacije i poslije nje](#). *Ženski sud* (online repozitorij).

- Iveković, R. (2013). [Kako misliti o nasilju i demantirati “znanje” o njemu](#). *Ženski sud* (online repozitorij).
- Lucas, M. H. (2015). [Bosna-Sarajevo: Ženski sud u bivšoj Jugoslaviji](#). *Ženski sud* (online repozitorij).
- Lorde, A. (1984). *Sister outsider: Essays and speeches*. Crossing Press.
- Lugones, M. (2003). *Pilgrimages/Peregrinajes: Theorizing coalitions against multiple oppressions*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Mohanty, C. T. (2003). *Feminism without borders: Decolonizing theory, practicing solidarity*. Duke University Press.
- Nagar, R. (2015). *Muddying the waters*. University of Illinois Press.
- Papić, Ž. (2014). Rat na Kosovu, feministička politika i fašizam u Srbiji. U S. Zajović i M. Uremović (ur.), *Feministička etika odgovornosti: Čitanka za feministički diskusioni kružok* (str. 53-61). *Žene u crnom*.
- Smith, L. T. (1999). *Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples*. Zed Books.
- Sudsko vijeće Ženskog suda. (2015). [Preliminarne odluke i preporuke](#). *Ženski sud* (online repozitorij).
- Taylor, D. (2003). *The archive and the repertoire: Performing cultural memory in the Americas*. Duke University Press.
- Tuck, E., i Yang, K. W. (2012). Decolonization is not a metaphor. *Decolonization: Indigeneity, Education & Society*, 1(1), 1-40. <https://doi.org/10.22230/des.2012v1n1a4>
- Zajović, S. & Uremović, M. (2014). *Feministička etika odgovornosti. Čitanka za feministički diskusioni kružok*. *Žene u crnom*.
- Ženski sud. (2015). [Ženski sud: feministički pristup pravdi](#). *Ženski sud* (online repozitorij).

Objavljivanje ove publikacije podržala je Ekumenska inicijativa žena iz Omiša, Hrvatska. Sadržaj publikacije odražava isključivo stavove njihovih autorica i ne predstavlja nužno i službene stavove EIŽ-a.